

Ο Μαρξ για την επιστήμη και τον καπιταλισμό

Σχολή Φυσικής και Κέντρο Μελετών Αϊνστάιν
Πανεπιστήμιο της Βοστώνης

Υπάρχουν πολλοί μαρξισμοί σήμερα, που οι περισσότεροι απ' αυτούς έχουν τόση σχέση με το Μαρξ όση έχουν οι περισσότερες τρέχουσες χριστιανικές δοξασίες με τις δραστηριότητες ενός άλλου Εβραίου επαναστάτη που φημολογείται ότι έζησε πριν 2.000 περίπου χρόνια. Η δική μου προσέγγιση του Μαρξ, αυτή που διαπίστωσα ότι ήταν η πιο εποικοδομητική, μετά από πενήντα σχεδόν χρόνια εντρύφησης στη σκέψη του και στα ποικίλα κινήματα που εννοούν να δρουν επ' ονόματί του, βασίζεται στην κεντρικότητα της κριτικής του για την καπιταλιστική κοινωνία. Εάν ο μαρξισμός δεν μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τις δυναμικές αυτού του κοινωνικού συστήματος και δεν μπορεί να συμβάλλει στις σύγχρονες προσπάθειες υπέρβασής του, τότε δεν αποτελεί παρά λίγο παραπάνω από μια σελίδα στην πνευματική ιστορία του 19ου αιώνα.

Έτσι, με όλη την εκτίμηση που τρέφω για πολλές τρέχουσες συζητήσεις για το μαρξισμό και τη φιλοσοφία¹, πρέπει να συμφωνήσω με το σχόλιο του Colletti²: «Εάν οι μαρξιστές εξακολουθήσουν να παραμένουν αιχμάλωτοι της επιστημολογίας και της γνωσιολογίας, τότε ο μαρξισμός είναι χαμένος».

Κάποτε, ένας Γάλλος σοφός παραπονέθηκε ότι ο Μαρξ «συνέδεε τη θεωρία της επιστήμης με αυτήν της υπεραξίας, ενώ θα προτιμούσε κανείς να απορρίψει η θεωρία αυτή από την υλιστική θεωρία της γνώσης³».

Στο οποίο ανταπάντησε σωστά ο Jean Jacques Lenz λέγοντας: Η απλοϊκότητα του κομμουνιστικού ακαδημαϊκού ζήλου για θεωρίες γνώσης είναι εντυπωσιακή σ' αυτή την πρόταση, που θα ήταν σωστή... αν ο Μαρξ είχε τις ίδιες ανησυχίες με τον Ένγκελς και τους ιδρυτές της *Diamat*⁴. Πραγματικά, σήμερα η σπουδαιότητα των ιδεών του Μαρξ, σχετικά με τις φυσικές επιστήμες έγκειται ακριβώς σ' αυτόν το σύνδεσμο που εγκαθιδρύουν ανάμεσα στην επιστήμη και στην υπεραξία. Θα προσπαθήσω να εξηγήσω τη φύση αυτού του δεσμού και για-

* Ο John Stachel είναι Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης.

τί τον θεωρώ τόσο σπουδαίο. Ο χώρος με αναγκάζει να είμαι σύντομος και η συντομία έχει την τάση να είναι σύντροφος του δογματισμού. Γι' αυτό ζητώ εκ των προτέρων συγγνώμη για το δογματικό τόνο μερικών παρατηρήσεών μου, καθώς επίσης και για την παραμέληση και τη στρέβλωση πολλών σημαντικών συσχετισμών στην επιχειρηματολογία μου.

Πρέπει ν' αρχίσω με τις ιδέες του Μαρξ για τον καπιταλισμό, με την ανάλυση-κριτική του, όσον αφορά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στο *Κεφάλαιο*, συμπεριλαμβάνοντας σ' αυτόν τον όρο τα διάφορα προσχέδια, καθώς και το τελικό κείμενο όπως εκδόθηκε από τον Ένγκελς στην περίπτωση των τόμων II και III⁵. Ήδη σας ακούω να έχετε μια αντίρρηση: δεν είναι αυτό το πιο ξεπερασμένο κομμάτι του Μαρξ; Ποιος σύγχρονος οικονομολόγος παίρνει σοβαρά την εργασιακή θεωρία της αξίας; Τι μπορεί να μας πει η θεωρία αυτή για τη λειτουργία του σύγχρονου καπιταλισμού⁶; Το μόνο που μπορώ να απαντήσω είναι: πολλά. Για παράδειγμα, σας αναφέρω ότι οι σκεπτικιστές ρίχνουν ένα βλέμμα, για παράδειγμα στο έργο του Alain Lipietz⁷ για να διαπιστώσουν πόσο γόνιμη μπορεί να είναι η μαρξιστική προσέγγιση για την κατανόηση των οικονομικών μηχανισμών που λειτουργούν – ή αποτυγχάνουν να λειτουργήσουν – στο σύγχρονο καπιταλισμό. Δεν μπορώ βέβαια, εδώ, να υπεισέλθω σε μία τόσο ενδελεχή συζήτηση.

Εάν κοιτάξουμε πιο σφαιρικά τη μαρξιστική θεωρία του καπιταλισμού δε βρίσκουμε τους άκαμπτους νόμους των ντετερμινιστικών (αιτιοκρατικών) ερμηνειών αυτής της θεωρίας. Αυτό που βρίσκουμε είναι ένας απολογισμός ενός ιεραρχικού πλέγματος αλληλοσυγκρουόμενων τάσεων και αντι-τάσεων που συνεχώς αναπαράγονται από τα βασικά γνωρίσματα του συστήματος, πρόκειται για τη σύγκρουση ανάμεσα στο ημερομίσθιο-εργασία και το κεφάλαιο και τη σύγκρουση ανάμεσα στα ατομικά κεφάλαια. Το πιο σημαντικό είναι ότι βρίσκουμε τη σχιαγράφηση ενός συστήματος που είναι ανίκανο να καθορίσει οποιαδήποτε μόνιμα όρια που μέσα σ' αυτά θα μπορούσαν να περιοριστούν τέτοιου είδους εκδηλώσεις των βασικών συγκρούσεών του. Είναι μάλλον ένα σύστημα που συνεχώς καθοδηγείται απ' αυτές τις κάθε φορά και διαφορετικές εκφάνσεις των βασικών του γνωρισμάτων για να επινοήσει δήθεν-λύσεις: σύγχρονες μεθόδους αναχαίτισής τους, που κι αυτές με τη σειρά τους παράγουν νέες εκδηλώσεις αυτών των συγκρούσεων. Λίγοι είναι αυτοί που θα αρνούνταν ότι η πείρα του τελευταίου αιώνα επιβεβαίωσε αυτή την πτυχή της μαρξιστικής θεωρίας.

Η μαρξιστική θεωρία του καπιταλισμού έχει ερμηνευθεί – πρέπει να το παραδεχθούμε ότι αυτό επιβεβαιώνεται πολύ καλά σε αρκετά από τα λεγόμενα του ίδιου του Μαρξ – ότι υπονοεί την αναπόφευκτη άφιξη ενός μετα-καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, που αποκαλείται ανάλογα άλλοτε σοσιαλισμός και άλλοτε κομμουνισμός, ενός σχηματισμού που θα έλυne τις πολύπλευρες συγκρούσεις του καπιταλισμού καταργώντας τη βάση τους στο σύστημα αυτό κα-

θαυτό⁸. Αν, όμως, προσέξουμε καλύτερα τη μαρξιστική κριτική του καπιταλισμού, ενώ βρίσκουμε πειστικά επιχειρήματα για τη σταθερή αναζωπύρωση των συγκρούσεων μέσα στο σύστημα και για την αδυναμία επιτυχούς επίλυσής τους μέσα στο σύστημα, δε βρίσκουμε οποιαδήποτε πραγματική δικαιολόγηση του αναπόφευκτου της επίλυσής τους με μια υπέρβαση του συστήματος. Ούτε και οι μαρτυρίες του τελευταίου αιώνα μας προσφέρουν κανένα παράδειγμα τέτοιας επίλυσης – ή επανάστασης, αν προτιμάτε – σε οποιαδήποτε από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, το μόνο είδος επανάστασης που έχει κάποια άμεση σχέση με τη μαρξιστική κριτική του προηγμένου καπιταλισμού⁹.

Τότε, τι μας απομένει, αν δεν είμαστε ικανοποιημένοι με την προοπτική του καπιταλισμού στο εγγύς μέλλον; Εάν δε μας προσφερθεί μια θεωρία για το αναπόφευκτο του σοσιαλισμού, τότε εκείνο που μας απομένει είναι μια εξαιρετική καταγραφή αυτού που ο Marcello Cini αποκάλεσε ωραία ως το μη-αναπόφευκτο του καπιταλισμού¹⁰. Μια θεωρία που τονίζει την ιστορική φύση του καπιταλισμού (και σ' αυτό το σημείο μπορούμε να καλέσουμε την ιστορία να καταθέσει τη μαρτυρία της: υπήρξαν πολλές ουσιαστικά μη καπιταλιστικές κοινωνίες, που απ' αυτές πολύ λίγες – υπό ορισμένες ειδικές συνθήκες – εμφάνισαν τον καπιταλισμό). Μια θεωρία που δείχνει γιατί το καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορεί ποτέ να στεριώσει για να το πούμε έτσι· γιατί θα συνεχίζει να καθοδηγείται σταθερά από απόπειρες επίλυσης νέων και ολοένα και πιο απειλητικών εκδηλώσεων των βασικών του συγκρούσεων. Και μία κατανόηση του γεγονότος ότι οποιοδήποτε σοσιαλιστικό κίνημα πρέπει να ενταχθεί στον αγώνα για το πώς – και δαπάνη τίνος – πρόκειται να επιλυθούν οι βασικές του συγκρούσεις, αν μπορεί να υπάρξει κάποια ελπίδα υπέρβασης του καπιταλισμού.

Πολλοί, που κάποτε έβρισκαν στο μαρξισμό ένα υποκατάστατο πίστης και που ακόμη νιώθουν την ανάγκη για κάποιο σφαιρικό δόγμα — μια ιστορική θεοδικία με εγγυημένη έκβαση τουλάχιστον — θα νιώσουν ότι αυτό δεν αρκεί. Τέτοια άτομα θα πρέπει να συνεχίσουν την αναζήτησή τους για σιγουριά, στρεφόμενοι προς άλλη κατεύθυνση – πολλοί τη βρήκαν ήδη στο φетиχισμό της «ελεύθερης αγοράς».

Αυτή την εποχή, όμως, της καπιταλιστικής ιδεολογικής θριαμβολογίας, γεμάτης από κατηγορηματικές επιβεβαιώσεις για το «Τέλος της Ιστορίας» και τις ιερουργίες της αγοράς, από τη μια μεριά· κι απ' την άλλη, της ολοένα αυξανόμενης μαρτυρίας ότι ο παγκόσμιος καπιταλισμός αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα ότι ο αμερικάνικος καπιταλισμός αδυνατεί να παράσχει σε πολλούς από τους ανθρώπους του τα στοιχειώδη για την επιβίωσή τους στα κατώτατα επίπεδα ανθρώπινης αξιοπρέπειας, για να μην αναφερθούμε στο ολοένα βελτιωνόμενο βιοτικό επίπεδο που υποσχέθηκε η μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ιδεολογία – σε μια τέτοια εποχή, λοιπόν, υπάρχει μεγάλη ανάγκη να γίνει μια ανάλυση που να καταδεικνύει το μη-αναπόφευκτο του καπιταλισμού και να παρέχει κάποιες ενδείξεις τάσεων μέσα στο σύστημα που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια ρι-

ζική ρήξη με τον καπιταλισμό, μια ανάλυση που να βασίζεται σε κριτική σκέψη και όχι σε τυφλή πίστη.

Μπορεί αυτό να φαίνεται ότι υπήρξε μια μακρά παρέκκλιση, αλλά σήμερα φαίνεται σημαντικό το να σκιαγραφηθεί τουλάχιστον, γιατί κάποιος μπορεί να ενδιαφέρεται ακόμη για το μαρξισμό σαν μια θεωρία που είναι κάτι περισσότερο από μια επιστημολογική άσκηση ή μια περιπέτεια στην ιστορία των ιδεών. Επιτρέψτε μου τώρα να επιστρέψω στο θέμα μου. Το ουσιώδες που πρέπει να κατανοήσουμε, όσον αφορά στη μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού – όπως πράγματι και οποιοδήποτε κοινωνικού συστήματος – είναι ότι βασίζεται στην έννοια της παραγωγής και ειδικότερα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής που χαρακτηρίζουν αυτό το σύστημα. Η πιο σημαντική κοινωνική σχέση παραγωγής στον καπιταλισμό είναι η σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Ο Μαρξ τόνισε ότι μια μηχανή αυτή καθαυτή δεν είναι περισσότερο κεφάλαιο απ' ό,τι είναι μισθωτός εργάτης ένα ανθρώπινο ον αυτό καθαυτό. Μόνο μέσα σ' ένα κοινωνικό πλαίσιο, όπου η μηχανή ανήκει σ' ένα άτομο ή σε μια ομάδα (εν συντομία καπιταλιστική), που μπορεί να μισθώσει εργάτες έναντι ημερομισθίου, να τους βάλει να δουλέψουν στο μηχάνημα, να πάρει το προϊόν του μόχθου τους για δικό της, να το πουλήσει στην αγορά και να τσεπώσει τα κέρδη, αν υπάρχουν, για δικά της – μόνο λοιπόν τότε, όταν εμπλακεί σ' αυτό το σχήμα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, λειτουργεί η μηχανή σαν κεφάλαιο.

Ένα διακριτικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του καπιταλιστικού συστήματος, σε αντίθεση προς όλες τις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες, είναι το ότι η φύση των κοινωνικών του σχέσεων παραγωγής είναι ιδιαίτερα αδιαφανής. Για παράδειγμα, είναι πολύ σαφές, ότι ένας δουλοπάροικος εργάζεται ένα μέρος της μέρας του για να εξασφαλίσει τα προς το ζην, κι αυτό ο Μαρξ το αποκαλεί αναγκαία εργασία. Την υπόλοιπη ημέρα δουλεύει για να εξασφαλίσει τα προς το ζην του αφεντικού του, πράγμα που ο Μαρξ αποκαλεί υπερεργασία. Μ' αυτή την έννοια, είτε άνδρας είτε γυναίκα είναι, γίνεται αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης από το αφεντικό του και το ποσοστό εκμετάλλευσης υπολογίζεται με βάση την αναλογία υπερεργασίας προς αναγκαία εργασία. Δεν προκύπτει, όμως, με την ίδια σαφήνεια ότι και ο μισθωτός εργάτης τυγχάνει παρόμοιας εκμετάλλευσης, με την εργάσιμη μέρα του ν' ακολουθεί παρόμοιο πρότυπο αναλογίας αναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας. Τα ημερομίσθια δίνουν την εντύπωση ότι αποτελούν πληρωμή για την εργασία ολόκληρης της μέρας και οι αγώνες για τα μεροκάματα φαίνεται ότι γίνονται γι' αυτό, που, σύμφωνα με το παλιό συνδικαλιστικό κίνημα, αποτελεί «μια δίκαιη καλή ημερήσια αμοιβή για μια καλή ημερήσια εργασία». Το κέρδος αποδίδεται όχι στην επιπλέον εργασία των εργαζομένων πάνω και πέρα από το χρόνο εργασίας, τον απαιτούμενο για την κάλυψη των ημερομισθίων τους, αλλά σε μια μυστηριώδη παραγωγικότητα του κεφαλαίου, όπου το κεφάλαιο ταυτίζεται με τη φυσική υπόσταση της μηχανής μάλλον, παρά με το ρόλο της μηχανής στη διαδικασία αμοιβής-εργασίας, δηλαδή με το

κεφάλαιο σαν μια κοινωνική παραγωγική σχέση.

Υπάρχει μια συστηματική τάση του καπιταλισμού να παρουσιάζει την πραγματική φύση των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους σαν σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους και αντικείμενα ή ακόμη και ανάμεσα στα πράγματα τα ίδια. Ο Μαρξ αναφέρει αυτή την τάση σαν φετιχισμό, παραλληλίζοντάς τον προς το θρησκευτικό φετιχισμό, όπου οι άνθρωποι σκύβουν μπροστά στα προϊόντα των ιδίων των χεριών τους. Συνέχεια τονίζει τη διάκριση ανάμεσα στις επιφανειακές εκδηλώσεις του συστήματος και στις βαθιές κοινωνικές σχέσεις που τις παράγουν. Η επιφανειακή εμφάνιση του συστήματος δεν είναι μια συνειδητή απάτη επιτελούμενη από τους καπιταλιστές (αν και σίγουρα υπάρχουν αρκετές απ' αυτές στον καπιταλισμό, όπως έχουμε διαπιστώσει τελευταία), είναι η ίδια, μια πραγματικότητα του συστήματος, ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται σε όλους τους συμμετέχοντες σ' αυτό. Το σύστημα παράγει αυτή την αδιαφάνεια των βασικών κοινωνικών σχέσεων του από την ίδια του τη φύση. Δε θα μπορούσε να λειτουργήσει διαφορετικά και χρειάζεται μια βαθιά επιστημονική ανάλυση για να διεισδύσει κανείς σ' αυτή την αδιαφάνεια του συστήματος θεωρητικά – πράγμα που δε βοηθάει, βέβαια, καθόλου στο να διαλυθεί αυτή η θολούρα στην πραγματικότητα.

Ένα παράδειγμα αυτής της αδιαφάνειας μας φέρνει κοντύτερα στο θέμα μου: Η ιστορική τάση του καπιταλισμού όχι μόνο να ιδιοποιείται και να χρησιμοποιεί όλες τις ειδικότητες του εργατικού δυναμικού για τα δικά του συμφέροντα, αλλά και να παρουσιάζει αυτές τις ικανότητες του εργατικού δυναμικού σαν να ήταν δυνάμεις του κεφαλαίου – κεφαλαίου ταυτισμένου αρχικά με την υλική του ενσάρκωση στις τεχνολογίες. Η προσέγγιση του Μαρξ απέναντι στην τεχνολογία συνεχίζει να είναι η πηγή πολλών παρανοήσεων. Ακόμη και κάποιοι «μαρξιστές» θεωρούν το Μαρξ σαν έναν τεχνολογικό ντετερμινιστή (πάλι, ομολογουμένως με κάποια επιβεβαίωση από τα ίδια τα λεγόμενά του εκτός *Κεφαλαίου*): Το περιβόητο επιχείρημα ότι οι δυνάμεις παραγωγής ως ανεξάρτητη μεταβλητή, δημιουργούν τις σχέσεις παραγωγής ως εξαρτημένη μεταβλητή. Οποιοσδήποτε όμως παρεκκλίσεις και αν υπάρχουν στις πιο γενικές του διατυπώσεις, δεν είναι αυτός ο τρόπος με τον οποίο αναλύει ο Μαρξ τον καπιταλισμό. Επιτρέψτε μου να παραθέσω τη δική του σύνοψη των καταβολών και της πορείας του καπιταλισμού:

«Πράγματι, είναι ένα ιστορικό γεγονός το ότι το κεφάλαιο, στην αρχή του σχηματισμού του όχι μόνον παίρνει την εργασιακή διαδικασία σαν σύνολο κάτω από τον έλεγχό του (την υποτάσσει), αλλά επίσης και τις ειδικές πραγματικές εργασιακές διαδικασίες, καθώς τις βρίσκει τεχνολογικά έτοιμες, όπως έχουν αναπτυχθεί με βάση τις μη καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις. Αντιμετωπίζει την πραγματική παραγωγική διαδικασία – το συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής και αρχικά μόνο τυπικά την υποτάσσει υπό τον έλεγχό του, χωρίς να αλλάζει οτιδήποτε στον τεχνολογικό της χαρακτήρα. Μόνο στη διάρκεια της ανάπτυξής του το

κεφάλαιο καθυποτάσσει την εργασιακή διαδικασία και τη θέτει υπό την εξουσία του όχι μόνον τυπικά, αλλά επίσης τη μεταμορφώνει, αναδιαμορφώνει τον ίδιο τον τρόπο παραγωγής κι έτσι για πρώτη φορά δημιουργεί το δικό του ιδιαίτερο τρόπο παραγωγής»¹¹.

Νομίζω ότι δε θα μπορούσε να υπάρξει σαφέστερη διατύπωση της θέσης του Μαρξ: Πρώτα, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αναλαμβάνουν τις υπάρχουσες τεχνολογίες, χρησιμοποιώντας τις όπως ακριβώς τις βρίσκουν και μόνον αργότερα αυτές οι σχέσεις διαμορφώνουν τον τρόπο παραγωγής που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό. Και σ' αυτό το σημείο φτάνουμε τελικά στο ρόλο της επιστήμης: η επιστήμη παίζει ζωτικό ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία διαμόρφωσης ενός τρόπου παραγωγής, χαρακτηριστικού του καπιταλισμού.

Προτού εξετάσουμε αυτή τη διαδικασία, ας δούμε πώς κατέταξε ο Μαρξ τις φυσικές επιστήμες. Σύμφωνα με το δικό του υπόδειγμα παραγωγής, ο Μαρξ θεωρεί ότι η παραγωγή δεν είναι μόνον υλική, αλλά και πνευματική. Μερικοί υπέθεσαν ότι ο Μαρξ ταύτιζε όλη την πνευματική παραγωγή στο καπιταλιστικό καθεστώς με την ιδεολογία¹². Ο Μαρξ όμως έκανε μια διάκριση ανάμεσα σ' αυτό που αποκαλούσε «Τα ιδεολογικά συστατικά στοιχεία της κυρίαρχης τάξης» και «στην ελεύθερη πνευματική παραγωγή (die freie geistige Production) ενός ιδιαίτερου κοινωνικού σχηματισμού»¹³. Σαφώς αναγνώρισε τις φυσικές επιστήμες σαν μέρος αυτού του τελευταίου, μιλώντας για «πρόοδο στον τομέα της πνευματικής παραγωγής, ιδίως της φυσικής επιστήμης και της πρακτικής της εφαρμογής»¹⁴. Χαρακτηρίζει την επιστήμη ως το προϊόν της γενικής ανάπτυξης της ιστορίας στην αφηρημένη της πεμπτουσία»¹⁵, «την πιο στέρεη μορφή πλούτου, συμπεριλαμβάνοντας και τα δύο, και το προϊόν του και τον παραγωγό του», και μιλά για την «ανάπτυξη της επιστήμης» ως τον «ιδεατό και ταυτόχρονα πραγματικό πλούτο», «ως μία μόνον όψη, μια μορφή με την οποία εμφανίζεται η ανάπτυξη των ανθρωπίνων παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή, του πλούτου»¹⁶.

Η πνευματική παραγωγή βασίζεται στην πνευματική εργασία και ο Μαρξ μιλάει για την «ανάπτυξη της πνευματικής εργασίας, ειδικά στις φυσικές επιστήμες»¹⁷. Ποια είναι η σχέση αυτής της μορφής πνευματικής εργασίας, με τη μισθωτή εργασία που την εκμεταλλεύεται το κεφάλαιο; Σε πρώτη ματιά, οι δεσμοί δεν είναι πολύ ισχυροί. Θυμηθείτε ότι ο Μαρξ διαίρεσε την ανάπτυξη του καπιταλισμού χονδρικά σε δύο περιόδους, την περίοδο της τυπικής υποταγής του εργατικού δυναμικού από το κεφάλαιο και την περίοδο της πραγματικής του καθυπόταξης. Κατά την πρώτη περίοδο, της χειροτεχνικής παραγωγής, της βασισμένης στις παλιές τεχνικές, οι κυριότερες προσπάθειες του κεφαλαίου, για την αύξηση της εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού, διοχετεύονταν σε προσπάθειες αύξησης της υπερεργασίας, με την παράταση της εργάσιμης ημέρας και την καλύτερη οργάνωση της εφαρμογής των υπαρχουσών τεχνικών. Η επιστημονική εργασία επίσης διεκπεραιωνόταν βασικά σαν χειροτεχνία κατά πολύ ανε-

ξάρτητη από τον έλεγχο του κεφαλαίου. Σίγουρα υπήρχαν δεσμοί ανάμεσα στην επιστήμη και στην παραγωγή, με την τεχνολογία να εμπνέει, μερικές φορές, την επιστήμη και την επιστήμη να εφαρμόζεται συχνά στη βιομηχανία· αλλά με σποραδικούς, ανοργάνωτους τρόπους. Ο Μαρξ παρατήρησε ότι:

«Το προϊόν της πνευματικής εργασίας – της επιστήμης – πάντα υποτιμάται πάρα πολύ, επειδή ο χρόνος εργασίας ο απαιτούμενος για την αναπαραγωγή του δεν έχει καμία απολύτως σχέση με το χρόνο εργασίας, τον απαιτούμενο για την αρχική του παραγωγή. Για παράδειγμα ένας μαθητής μπορεί να μάθει το θεώρημα του διωνύμου σε μια ώρα»¹⁸.

Αλλά οι φυσικοί περιορισμοί των δυνατοτήτων επέκτασης της εργάσιμης μέρας, συνδυασμένοι με τους αυξανόμενους αγώνες της εργατικής τάξης για μείωση της διάρκειάς της, προώθησαν το κεφάλαιο στο δρόμο της εντατικοποίησης της εργασιακής διαδικασίας, στο δρόμο, της αναζήτησης μεθόδων αύξησης της επιπλέον εργασίας μειώνοντας τον απαραίτητο χρόνο εργασίας. Αυτή η διαδικασία χαρακτηρίζει αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί πραγματική καθυπόταξη της εργασίας από το κεφάλαιο, αυτό που αποκαλεί δημιουργία τρόπου παραγωγής, αρμόζοντος στον καπιταλισμό. Ο Μαρξ καταγράφει την αντίθεση: «Στην πρώιμη βιομηχανική περίοδο η χειροτεχνία παραμένει η βάση, μια τεχνικά περιορισμένη βάση που αποκλείει μια πραγματικά επιστημονική διαίρεση της παραγωγικής διαδικασίας στα συστατικά της μέρη, εφόσον κάθε επιμέρους επεξεργασία που υφίσταται το προϊόν πρέπει να μπορεί να γίνεται χειρωνακτικά και ν' αποτελεί μια ξεχωριστή χειροτεχνία»¹⁹.

Από την άλλη μεριά, «η σύγχρονη βιομηχανία ποτέ δε θεωρεί ή δε μεταχειρίζεται την υπάρχουσα μορφή παραγωγικής διαδικασίας σαν μια τελεσιδική μορφή. Συνεπώς η τεχνική της βάση είναι επαναστατική, ενώ όλες οι προγενέστερες μορφές παραγωγής ήταν ουσιαστικά συντηρητικές. Με τη μεσολάβηση μηχανών, χημικών διαδικασιών και άλλων μεθόδων, συνεχώς μεταμορφώνει όχι μόνον την τεχνική βάση της παραγωγής, αλλά επίσης και τους ρόλους του εργαζόμενου και τους κοινωνικούς συνδυασμούς της εργασιακής διαδικασίας»²⁰.

Αυτός ο μετασχηματισμός της εργασιακής διαδικασίας οδηγεί στην ανάπτυξη αυτού που ο Μαρξ αποκαλεί συνεταιριστική ή συλλογική εργασία, την ενσωμάτωση δηλαδή των εργασιών πολλών ατόμων σε μια συλλογική εργασιακή διαδικασία, πράγμα που ο Μαρξ αποκαλεί σχηματισμό του συλλογικού εργάτη. Αυτή η διαδικασία μπορεί να λάβει χώρα μόνο με συστηματικό τρόπο, αν η επιστημονική εργασία εντάσσεται συστηματικά σ' αυτήν. Ο Μαρξ αναφέρεται σ' αυτού του είδους την επιστημονική εργασία σαν καθολική εργασία:

«Θα έπρεπε να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στην καθολική εργασία και στην συνεταιριστική εργασία. Και τα δύο είδη παίζουν το ρόλο τους στην παραγωγική διαδικασία και τα δύο αλληλοσυμπλέκονται, αλλά και τα δύο επίσης διαφοροποιούνται. Η καθολική εργασία είναι όλο το επιστημονικό έργο, όλες οι ανακαλύψεις, όλες οι εφευρέσεις. Αυτή η εργασία εξαρτάται εν μέρει από τη

συνεργασία των ζώντων και εν μέρει από τη χρήση των εργασιών αυτών που ανήκουν στο παρελθόν. Η συνεταιριστική εργασία, απ' την άλλη μεριά, είναι η άμεση συνεργασία των ατόμων»²¹.

Έτσι, στην πραγματικότητα υπάρχει μια αυξανόμενη αλληλεξάρτηση αυτών των δύο μορφών εργασίας. Οι χειρώνακτες εργάτες, αντί να έχουν ατομικές ειδικότητες που θα τους επέτρεπαν να δημιουργήσουν ένα αναγνωρίσιμο προϊόν ή μέρος ενός προϊόντος, όπως στη χειροτεχνική εποχή, τώρα πρέπει να συνδυάσουν τις εργασίες τους με αυτές πολλών άλλων για να δημιουργήσουν συνεταιριστικά ένα προϊόν. Ο απορρέων συλλογικός εργάτης συμπεριλαμβάνει τις πνευματικές εργασίες των επιστημόνων, εφευρετών, τεχνικών, κ.λπ. Οι πολυπλευροι καρποί της κοινωνικής παραγωγικής εργασίας απορρέουν από τις προσπάθειες αυτού του συλλογικού εργάτη.

Αλλά οι συμμετέχοντες στο καπιταλιστικό σύστημα δε βλέπουν έτσι τα πράγματα. Ο φετιχισμός του κεφαλαίου κάνει τις παραγωγικές δυνάμεις του κοινωνικού εργατικού δυναμικού να φαίνονται ότι αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της υλικής μορφής που υποδύεται το κεφάλαιο.

«Η μετατόπιση της κοινωνικής παραγωγικότητας της εργασίας στις υλικές ιδιότητες του κεφαλαίου είναι τόσο γερά εδραιωμένη στον ανθρώπινο νου, που τα πλεονεκτήματα των μηχανημάτων, η χρήση της επιστήμης, της εφεύρεσης κ.λπ. συλλαμβάνονται *αναγκαστικά* μ' αυτή την αλλοτριωμένη μορφή, έτσι που όλ' αυτά τα πράγματα να εκλαμβάνονται ως *ιδιότητες του κεφαλαίου*. Η βάση γι' αυτό είναι (1) η μορφή με την οποία εμφανίζονται τα αντικείμενα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παραγωγής και κατά συνέπεια στο μυαλό αυτών που είναι παγιδευμένοι σ' αυτό τον τρόπο παραγωγής, (2) το ιστορικό γεγονός ότι αυτή η εξέλιξη εμφανίζεται πρώτα στον καπιταλισμό, σε αντίθεση προς παλιότερες μορφές παραγωγής κι έτσι ο *αντιφατικός της χαρακτήρας εμφανίζεται να είναι αναπόσπαστο κομμάτι του*»²².

Το μέλλον που σκιαγραφεί ο Μαρξ είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από ρόδινο: Με την ανάπτυξη των μηχανημάτων υπάρχει μια έννοια κατά την οποία οι συνθήκες εργασίας έρχονται να κυριαρχήσουν πάνω στην εργασία ακόμη και τεχνολογικά και ταυτόχρονα την υποκαθιστούν, την καταργούν και την καθιστούν περιττή στις ανεξάρτητες μορφές της. Τότε, στην εξελικτική αυτή πορεία, τα *κοινωνικά* χαρακτηριστικά της εργασίας τους έρχονται ν' αναμετρηθούν με τους εργαζόμενους, για να το πούμε έτσι, με *κεφαλαιοποιημένη* μορφή. Έτσι, η μηχανοποίηση είναι ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο τα ορατά προϊόντα της εργασίας παίρνουν τη μορφή των αφεντικών της. Ο ίδιος μετασχηματισμός μπορεί να παρατηρηθεί στις δυνάμεις της φύσης και της επιστήμης, προϊόντων της γενικής εξέλιξης της ιστορίας στην αφηρημένη της πεμπτουσία. Κι αυτές επίσης αντιμετωπίζουν τους εργάτες σαν *δυνάμεις του κεφαλαίου*. Κατά συνέπεια διαχωρίζονται από την ικανότητα και τη γνώση του ατομικού εργαζομένου και παρότι αυτά τα ίδια είναι προϊόντα εργασίας, εμφανίζονται σαν *αναπόσπαστο*

κομμάτι του κεφαλαίου, οπουδήποτε παρεμβαίνουν στη διαδικασία εργασίας. Ο κεφαλαιοκράτης που θέτει σε λειτουργία μία μηχανή δε χρειάζεται να το καταλάβει... Αλλά η επιστήμη η υλοποιημένη στη μηχανή εμφανίζεται στους εργαζόμενους με τη μορφή του κεφαλαίου. Και πραγματικά, όλες αυτές οι εφαρμογές της επιστήμης, των δυνάμεων της φύσης και των προϊόντων της εργασίας, σε ευρεία κλίμακα, όλ' αυτά βασισμένα στην κοινωνικοποιημένη εργασία, εμφανίζονται ακόμη σαν τα μόνα μέσα για την εκμετάλλευση της εργασίας, σαν μέσα ισοδιοποίησης της υπερεργασίας και σαν δυνάμεις που ανήκουν στο κεφάλαιο το αντιδιατελλόμενο προς την εργασία... Και έτσι η ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων εργασίας και οι όροι αυτής της ανάπτυξης, εμφανίζονται σαν το επίτευγμα του κεφαλαίου, ένα επίτευγμα με το οποίο ο ατομικός εργαζόμενος σχετίζεται μόνον παθητικά και το οποίο προοδεύει σε βάρος του»²³.

Πάλι, είναι δύσκολο να επικρίνει κανείς αυτή την ανάλυση για το ρόλο των επιστημών στο καπιταλιστικό καθεστώς, υπό το φως της εμπειρίας των τελευταίων εκατό χρόνων. Ελπίζω να μπορέσατε τουλάχιστον να σχηματίσετε μια ιδέα για το ζωτικό ρόλο που παίζουν οι φυσικές επιστήμες στη μαρξιστική θεωρία για την εσωτερική λογική της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Η σπουδαιότητά τους τονίζεται σ' ένα απόσπασμα, όπου ο Μαρξ συνοψίζει αυτό που αποκαλεί: «Τα τρία κύρια γνωρίσματα της καπιταλιστικής παραγωγής:

I. Συγκέντρωση των παραγωγικών μέσων σε λίγα χέρια, οπότε παύουν να εμφανίζονται ως ιδιοκτησία των άμεσων εργατών και μεταμορφώνονται σε κοινωνικές δυνάμεις της παραγωγής. Σαν να ήταν αρχικά ιδιοκτησία των καπιταλιστών. Αυτοί οι τελευταίοι είναι οι θεματοφύλακες της αστικής κοινωνίας, αλλά τσεπώνουν όλα τα έσοδα αυτής της κηδεμονίας.

II. Οργάνωση της ίδιας της εργασίας σε κοινωνική εργασία: με συνεργασία, καταμερισμό της εργασίας και ενοποίηση της εργασίας με τις φυσικές επιστήμες.

III. Δημιουργία παγκόσμιας αγοράς»²⁴.

Καθώς κοιτάζω γύρω μου στο σύγχρονο κόσμο μας, δε βλέπω τίποτε που να διαψεύδει, ενώ υπάρχουν πολλές μαρτυρίες που ενισχύουν αυτή την εικόνα του καπιταλισμού. Δεν είναι εδώ το κατάλληλο μέρος για να συζητηθούν οι επιπτώσεις αυτής της εικόνας στη στρατηγική του αγώνα για μια μετακαπιταλιστική κοινωνία, ενός αγώνα, που στη διάρκειά του όλοι οι εργαζόμενοι, χειρώνακτες και διανοούμενοι – συμπεριλαμβανομένων και των επιστημόνων – θα μπορούσαν ν' απαιτήσουν και να επιχειρήσουν, συλλογικά, να ελέγξουν τις δυνάμεις που δημιούργησε η εργασία τους και που συνεχίζει να δημιουργεί. Η ανάπτυξη μιας τέτοιας στρατηγικής θα 'πρεπε να βασίζεται όχι μόνο σε μια μελέτη των γενικών χαρακτηριστικών του καπιταλιστικού συστήματος σε επίπεδο αφαίρεσης που τόσο εν συντομία σκιαγραφήθηκε εδώ, αλλά σε μια συγκεκριμένη ανάλυση των ειδικών στρατηγικών που αναπτύσσονται τώρα μέσα σε κάθε ιδιαίτερο καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό για ν' αναχαιτίσει και να ελέγξει

τις εκδηλώσεις των βασικών της συγκρούσεων²⁵.

Αλλά δεν μπορώ ν' αποφύγω να εκφράσω μερικές συμπερασματικές σκέψεις, βασισμένες στο δικό μου απολογισμό της ανάλυσης του Μαρξ, παρότι αναγκαστικά πρέπει να παραμείνουν σε υψηλό επίπεδο αφάιρεσης. Όλες οι τάσεις, που σημειώθηκαν από το Μαρξ, βοηθούν στο να εξηγήσουμε γιατί τα προβλήματα του καπιταλιστικού συστήματος τείνουν όλο και περισσότερο να χάσουν τον τοπικό τους χαρακτήρα και παίρνουν όλο και περισσότερο παγκόσμιες διαστάσεις. Αν δεν πάρει, και μέχρι να πάρει τέτοιες παγκόσμιες διαστάσεις και η αντίδραση επίσης του εργατικού δυναμικού στις παγκόσμιες κρίσεις – σε αντίθεση προς τις τρέχουσες, τοπικού χαρακτήρα και συνεπώς αμυντικές αντιδράσεις – δε βλέπω πώς τέτοιες αντιδράσεις μπορούν πραγματικά να στεφθούν με επιτυχία.

Σαν μέρος αυτής της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης, κάποιος τρόπος επιτυχούς αντιμετώπισης του διαχωρισμού ανάμεσα σε πνευματική και χειρωνακτική εργασία, κάποιος τρόπος συναρμολόγησης των σκόρπιων στοιχείων της συλλογικής εργασίας, θα φαινόταν σαν ζωτικής σημασίας προϋπόθεση για επιτυχή αντίσταση στις προσπάθειες του κεφαλαίου – όχι μόνο στην τρέχουσα άγρια περικοπή μισθών και συνθηκών εργασίας, που θεωρούνταν, για παράδειγμα στις Ηνωμένες Πολιτείες, σαν δεδομένα, από το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου και εξής· αλλά επίσης για το ξεπέραςμα ενός αισθήματος αδυναμίας με το οποίο τόσο αποτελεσματικά έχουν εμποτισθεί πολλοί εργάτες, αίσθημα που όχι μόνον αναχαιτίζει το εργατικό δυναμικό εμποδίζοντάς το να εξαπολύσει αποτελεσματικές αμυντικές ενέργειες, αλλά το εμποδίζουν επίσης να εγείρει θέματα εξουσίας – εξουσίας στο εργοστάσιο, με τη μορφή αποτελεσματικού ελέγχου της διαδικασίας εργασίας και εξουσίας στη διαμόρφωση απαντήσεων στα σημαντικότερα κοινωνικά θέματα της εποχής μας.

Εγώ δεν μπορώ να αποφανθώ κατά πόσον η άποψή μου θα χαρακτηριζόταν αισιόδοξη ή απαισιόδοξη. Σίγουρα, πολύ λίγα δείγματα τέτοιων προκλήσεων προς την καπιταλιστική ηγεμονία βλέπει κανείς προς το παρόν και υπάρχουν πολλά εμπόδια στη δημιουργία των προκλήσεων αυτών. Αλλά πρέπει να πιστεύουμε στον καπιταλισμό. Συνεχίζει να παράγει κρίσεις, κρίσεις που δημιουργούν μεγάλους κινδύνους για την ανθρωπότητα, αλλά επίσης δημιουργεί και όλο το δυναμικό το απαιτούμενο για την αλλαγή.

Ευχαριστίες: Ευχαριστώ τον Ευτύχη Μπιτσάκη και τον Robert S. Cohen για τις κριτικές αναγνώσεις του κειμένου και για τις εποικοδομητικές συστάσεις τους για βελτιώσεις.

1. Λίγα λόγια για τη δική μου άποψη στο θέμα μιας μαρξιστικής επιστημολογίας: Το ερώτημα «Πώς οι φυσικές επιστήμες αποκτούν γνώση των αντικειμένων τους, αν αποτελούν, πράγματι, την ενσάρκωση ορισμένων κοινωνικών σχέσεων;» είναι απλά μια ειδική περίπτωση του πιο γενικού ερωτήματος: «Πώς μια ανθρώπινη δραστηριότητα συνδυάζει και τις πνευματικές και τις υλικές πλευρές;» Όπως όλα τα παρόμοια ερωτήματα, θα πρέπει να συζητηθεί κι αυτό, όχι αφηρημένα, αλλά μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια. Ο Μαρξ τόνισε ότι: «Για να εξετάσουμε τη σύνδεση ανάμεσα στην πνευματική και υλική παραγωγή είναι πάνω απ' όλα απαραίτητο να συλλάβουμε την τελευταία όχι, μια γενική κατηγορία αλλά σε *συγκεκριμένη ιστορική μορφή*» (*Θεωρίες της Υπεραξίας*, Τομ. 1, Progress Publishers, Moscow, 1963, σελ. 276). Το μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης φιλοσοφίας της επιστήμης δημιουργεί ανυπέρθβλητες δυσκολίες γι' αυτή την ίδια με το να υιοθετεί την αφηρημένη αντίθεση υποκειμένου-αντικειμένου της μετα-καρτεσιανής φιλοσοφίας σαν μέρος του πλαισίου που μέσα σ' αυτό θέτει επιστημολογικά ερωτήματα. Αντί να ρωτά πώς «το υποκείμενο» μπορεί να αποκτήσει επιστημονική γνώση του «αντικειμένου» θα πρέπει να ερευνά κανείς πώς τα μέλη μιας ιδιαίτερης επιστημονικής κοινότητας αποκτούν ειδική επιστημονική γνώση των συγκεκριμένων αντικειμένων της επιστήμης τους με τη βοήθεια θεωρητικών και υλικών εργαλείων που έχουν, επί του παρόντος, στη διάθεσή τους. Βέβαια αυτό σημαίνει εγκατάλειψη του περίφημου «προβλήματος της γνώσης» και αποδοχή της ύπαρξης της επιστημονικής γνώσης – αλλά είναι άραγε αυτό κέρδος ή ζημιά; Η μαρξιστική μέθοδος προσέγγισης προτείνει επίσης ότι θα μπορούσε να είναι εποικοδομητικό να αρχίζει κανείς μια τέτοια υλιστική ανάλυση της επιστήμης με μια μελέτη της τρέχουσας «έκθεσης της με το εργατικό δυναμικό» και στη συνέχεια να εφαρμόζει τις κατηγορίες, που αναπτύχθηκαν σ' αυτή την ανάλυση, σε μια κριτική μελέτη της ιστορικής ανάπτυξης της επιστήμης και των επιστημολογικών της προβλημάτων.

2. Lucio Colletti, *Intervista Politico-Filosofico con un saggio su «Marxismo e dialettica* (Laterza, Bari, 1975). Μεταφρασμένο στ' αγγλικά με τον τίτλο «A Political and Philosophical Interview», *New Left Review*, ag. 86 (1974). Σημειώστε ότι ο Colletti έχει, από τότε, αποστασιοποιηθεί τελείως από το μαρξισμό.

3. Jean Fallot, *Marx et le Machinisme*, Editions Cuzas, Paris, 1968.

4. *De l'Amérique et de la Russie* (Seuil, Paris, 1972).

5. Τα πιο σημαντικά προσχέδια που έχουν δημοσιευθεί συμπεριλαμβάνουν τα *Grundrisse*. Το πρώτο προσχέδιο του 1861-1863 (*Zu Kritik der Politischen Oekonomie (Manuskript 1861-1863)*), Το έκτο μέρος του τόμου 1 (*Resultate der unmittelbaren Produktionsprozesses*) και τα ιστορικοκριτικά μέρη (*Theorien über den Mehrwert*). Τα σχέδια των τόμων δύο και τρία δεν έχουν δημοσιευθεί μέχρι τώρα, αλλά ο Noöman Levine συγκρίνει ένα μικρό μέρος του χειρογράφου του τόμου δύο με το κείμενο όπως το εξέδωσε ο Ένγκελς (*Dialogues within the Dialectic*, George Allen and Unwin, London 1984, Κεφάλαιο 4). Το έργο του διατυπώνει ότι μία ολοκληρωμένη σύγκριση θα μπορούσε να αποκαλύψει σημαντικές διαφορές.

6. Ο John Elster, σε ένα σημαντικό και υποτίθεται ευμενή «αναλυτικό» απολογισμό του έργου του Μαρξ, μιλάει γι' αυτό σαν έργο που «συμπερασματικά έχει αποδειχθεί ότι είναι αβάσιμο» (*Making sense of Marx*, London 1985). Ο Alain Lipietz σημειώνει πως το παράδοξο είναι ότι: Από τη μια μεριά, ακούγοντας τους πολιτικούς όλων των κομμάτων, ή διαβάζοντας τον οικονομικό τύπο, θα σχημάτιζε κανείς την εντύπωση ότι η θεωρία, στην πιο χυδαία μορφή της, έχει γίνει παγκόσμια αποδεκτή. Θεωρείται δεδομένο ότι οι τιμές και η ανταγωνιστικότητα καθορίζονται από το χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή αγαθών, την «εργασιακή τους αξία» (ή το μαθηματικό της αντίστροφο, την παραγωγικότητα): ότι η διεξόδος από την κρίση βρίσκεται στη μείωση αυτού του εργασιακού χρόνου: και ότι η κατανομή της προ-

στιθέμενης αξίας (και πιο ειδικά το ποσοστό κέρδους) εξαρτάται από τη διάρκεια και την ένταση της εργασίας, την αγοραστική δύναμη των μισθών και, με λίγα λόγια, το ποσοστό εκμετάλλευσης». Όμως στο μικρό κόσμο των οικονομολόγων ή σχετικών διανοουμένων που έχουν ένα πασάλεμμα του μαρξισμού, ακόμη και αυτοί που ελάχιστα μπορούν να συμβάλουν σε οτιδήποτε, θεωρούν τους εαυτούς τους κατάλληλους να επικρίνουν τα λάθη, τα λογικά σφάλματα και τις άλυτες αντιφάσεις στα οικονομικά γραπτά του Μαρξ. (*The Enchanted World: Inflation, Credit and the World Crisis*, Verso / New Left Books, London, 1985, σελ. 139-140).

7. Βλέπε, ειδικά, *The Enchanted World*, op. cit. Αυτό το αξιοσημείωτο έργο δείχνει τη μεγάλη σπουδαιότητα για την κατανόηση πολλών γνωρισμάτων του σύγχρονου καπιταλισμού, της διάκρισης που κάνει ο Μαρξ ανάμεσα στις «εσωτερικές» σχέσεις παραγωγής και στην «εξωτερική» μορφή που μ' αυτήν εκδηλώνονται αυτές οι σχέσεις στους συμμετέχοντες στο σύστημα. Αυτές είναι οι εκδηλώσεις που ο Μαρξ θεωρεί ότι αποτελούν ένα «μαγεμένο κόσμο». Οι απόψεις του Μαρξ για τόσο ζωτικά θέματα όπως το χρήμα, η πίστη (credit) και η κρίση, για παράδειγμα, δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά αν παραβλεφθεί η διάκριση που κάνει ο Μαρξ ανάμεσα στην εσωτερική και εξωτερική μορφή, όπως συμβαίνει συνήθως ακόμη και μεταξύ ι-διόρρυθμων μαρξιστών οικονομολόγων. Ο Lipietz προχωράει πέρα από τις απόψεις του Μαρξ για ορισμένα θέματα (κυρίως για το χρήμα και την πίστη), αλλά το κάνει με βάση την άποψη του Μαρξ.

8. Αυτό δεν θα 'πρεπε να θεωρηθεί ότι υπονοεί την ουτοπική προσδοκία ότι οποιοσδήποτε μετα-καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός θα μπορούσε να καταργήσει όλες τις κοινωνικές συγκρούσεις – για να μην αναφερόμαστε στις ατομικές διαπροσωπικές συγκρούσεις. Φαίνεται ξεκάθαρο ότι μόνο συγκρούσεις αποκλειστικά χαρακτηριστικές του καπιταλισμού θα καταργούνταν με την κατάργησή του.

9. Δεν θα πω περισσότερα για την Οκτωβριανή Επανάσταση και τις συνέπειές της, πέρα από το να επιβεβαιώσω δογματικά ότι οποιαδήποτε κι αν είναι η φύση τους και οι ιδεολογίες τους, σίγουρα δεν αντιπροσωπεύουν μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες με την έννοια που πρόβλεψε ο Μαρξ.

10. Σε μια ομιλία στο συμπόσιο του 1983 για τον Μαρξ, υπό την αιγίδα της Διάσκεψης της Βοστώνης για τη Φιλοσοφία της Επιστήμης.

11. *Zür Kritik der Politischen Oekonomie (Χειρόγραφο 1861-1863), Text-Teil I*, Dietz Verlag, Berlin 1976, σελ. 83 (μετάφρασή μου).

12. Η μαρξιστική αντίληψη της ιδεολογίας αξίζει μιας ιδιαίτερης συζήτησης. Εδώ απλά θα χαρακτηρίσω την ιδεολογία ως πνευματικό προϊόν στην υπηρεσία της άρχουσας τάξης.

13. *Theories of Surplus Value*, Τόμος 1, op. cit., σελ. 277.

14. *Capital* τόμ. III, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1962, σελ. 81.

15. «Results of the Immediate Process of Production», στο *Capital* Τόμ. I, Penguin, Hammondsworth 1976.

16. *Grundrisse*, M. Nicolaus, ed., Penguin, Hammondsworth, 1973, σελ. 540.

17. *Capital*, Vol. III (op. cit.), σελ. 81.

18. *Theories of Surplus Value*, Volume I, op. cit, σελ. 347.

19. *Capital* Vol. I, op. cit, σελ. 458.

20. *Capital* Vol. I, op. cit, σελ. 617.

21. *Capital* Vol. III, op. cit, σελ. 103.

22. «Results of the Immediate Process of Production», op. cit, σελ. 1088.

23. «Results of the Immediate Process of Production» op. cit, σελ. 1055, Τροποποιημένη μετάφραση.

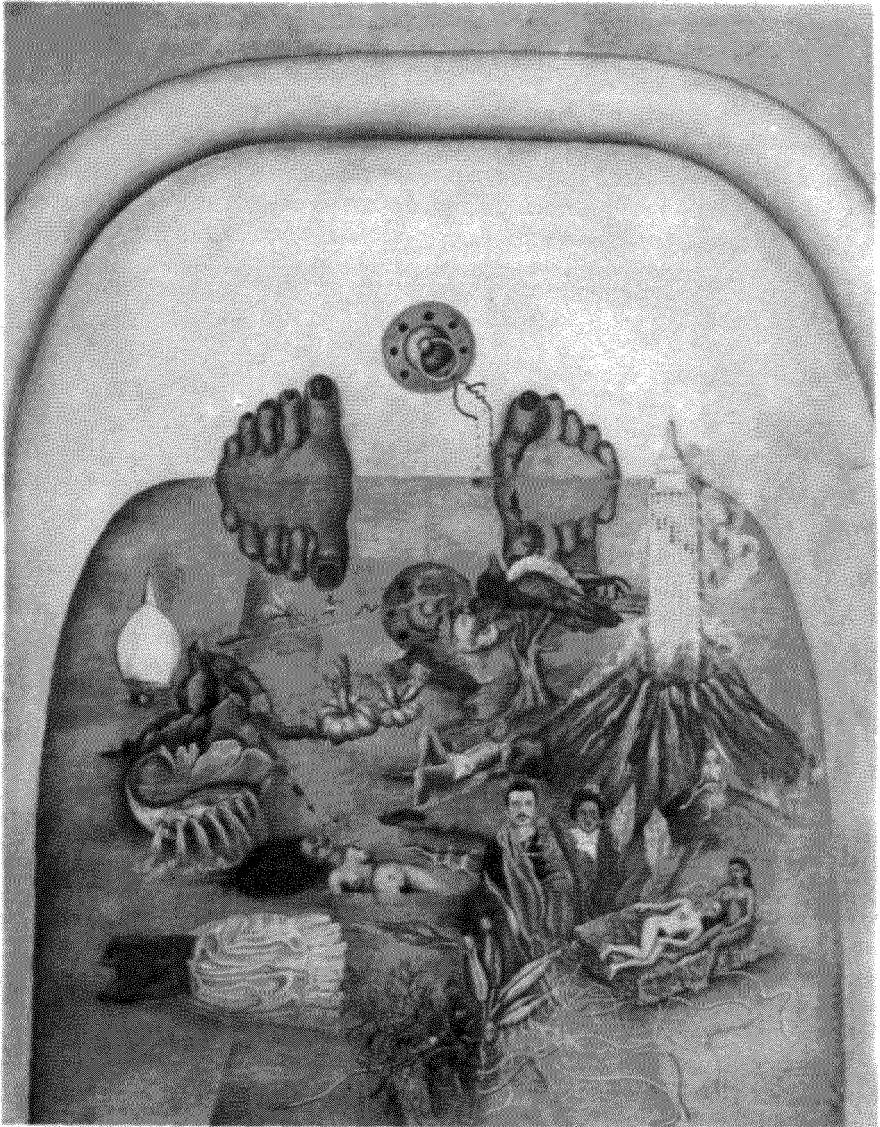
24. *Capital Vol. III*, op. cit, σελ. 261 (Τροποποιημένη μετάφραση).

25. Μια τέτοια ανάλυση, με τη σειρά της, θα πρέπει να βασίζεται σε ιστορική μελέτη της ανάπτυξης αυτού του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει πράγματα όπως: Την επιβίωση των προκαπιταλιστικών στοιχείων, το ρόλο των ρατσιστικών εθνικιστικών και σεξιστικών ιδεολογιών και πρακτικών, σε τι βαθμό αναπτύχθηκε ένα στρατιωτικό-βιομηχανικό συγκρότημα, περιφερειακές διαφορές, κ.λπ.

Μετάφραση: Βασιλική Αλιφέρη

FRIDA KAHLO: «Η αυτοκτονία της Dorothy Hale», 1939.

FRIDA KAHLO: «Αυτά που μου έδωσε το νερό», 1938.